

ӘОЖ 81'42:398.2(574)

ГТАХР 17.71.01

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.017>

ОТБАСЫ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: СЕМАНТИКАСЫ МЕН ҒҰРЫПТЫҚ ҚЫЗМЕТІ

*Мұратқызы М.¹, Дуранлы М.², Алтыбаева А.Б.³, Ақдаулетова Ж.А.⁴

*^{1,3,4}Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

²Түркі әлемін зерттеу институты, Егей университеті, Измир, Түркия

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдердің семантикалық және функционалдық ерекшеліктері этнолингвистикалық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылады. Отбасы ғұрып фольклоры адамның өмірлік циклін (туу, үйлену, өлу) реттейтін дәстүрлі рәсімдермен байланысты қалыптасқан рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы мәтіндерде қолданылатын соматикалық фразеологизмдер адамның ішкі эмоциялық күйін ғана емес, қауымдық дүниетанымды, әлеуметтік қатынастарды және дәстүрлі мінез-құлық нормаларын бейнелейтін маңызды тілдік құрал ретінде көрінеді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдердің семантикалық жүктемесін, олардың ғұрыптық контекске байланысты мағыналық түрленуін және фольклорлық мәтіндегі функционалдық қызметін анықтау. Зерттеу нысаны ретінде адамның дене мүшелеріне қатысты атауларға негізделген тұрақты тіркестердің әлпештеу, үйлену және азалау ғұрып фольклорындағы қолданысы алынды.

Зерттеудің дереккөзін «Бабалар сөзі» көптомдығының әлпештеу фольклоры (72-том), үйлену ғұрып фольклоры (90-том) және азалау ғұрып фольклоры (91-том) материалдары құрайды. Материалдарды талдау барысында тұтас іріктеу, сипаттамалы, салыстырмалы-семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде құлақ, бас, қабырға, жүрек, қол, көз, қабақ, маңдай соматизмдеріне негізделген фразеологизмдердің ғұрыптық мәтіндерде әртүрлі семантикалық жүк арқалайтыны анықталды. Әлпештеу фольклорында жүрек пен көз соматизмдері өмірдің басталуына байланысты қуаныш, мейірім, алаңдаушылық сияқты эмоциялық күйлерді білдірсе, үйлену ғұрыпында қол, қабақ, құлақ, бас, маңдай соматизмдері әлеуметтік мәртебенің өзгеруін, иерархиялық қатынастарды және мінез-құлық нормаларын бейнелейді. Ал азалау ғұрып фольклорында көз, жүрек, қабырға, бас, маңдай соматизмдері қайғының терең психологиялық сипатын, рухани күйзелісті және тағдырлық түсініктерді білдіретін бейнелі тілдік құрал ретінде көрінеді.

Зерттеу қорытындысы соматикалық фразеологизмдердің қазақ отбасы ғұрып фольклорында өмірлік циклдің шекаралық кезеңдерін белгілеуші мәдени-семиотикалық код қызметін атқаратынын көрсетеді. Бұл құбылыс өтпелі ғұрыптар теориясы тұрғысынан түсіндіріліп, соматикалық фразеологизмдердің ұлттық дүниетанымды танытатын маңызды тілдік репрезентанттар екені айқындалды. Зерттеу нәтижелерінің ғылыми маңызы – қазақ фразеологиясын фольклорлық және этномәдени контексте кешенді талдауға негіз болуымен, ал практикалық маңызы – этнолингвистика, фольклортану және тіл мәдениеті салаларындағы зерттеулерде қолданылу мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: ғұрыптық фольклор, соматикалық, фразеологизмдер, отбасы ғұрып фольклоры, ұлттық дүниетаным, өмірлік цикл, семантика, өтпелі ғұрыптар

Кіріспе

Қазақ халық мәдениетінде отбасы ғұрып фольклоры – ұлттың дүниетанымы мен әлеуметтік құрылымын, моральдық-этикалық ұстанымдарын және дәстүрлі мінез-құлық нормаларын бейнелейтін маңызды рухани қабаттардың бірі. Туу, үйлену және азалау ғұрыптарына қатысты қалыптасқан фольклорлық мәтіндерде адам болмысы, өмірдің өтпелі кезеңдері мен қауымдық қатынастар көркем әрі символдық тіл арқылы беріледі. Осы тұрғыдан алғанда, ғұрыптық фольклор тілінің бейнелілігі мен тұрақтылығы ерекше назар аудартады. Отбасы ғұрып фольклорында жиі ұшырасатын тілдік құбылыстардың бірі – соматикалық фразеологизмдер. Адам дене мүшелеріне қатысты қалыптасқан бұл тұрақты тіркестер ғұрыптық мәтіндерде тек эмоциялық әсер құралы ретінде ғана емес, белгілі бір рәсімдік әрекетті, әлеуметтік норманы немесе сакралды мағынаны білдіретін фольклорлық код қызметін атқарады. Мәселен, бас, қол, жүрек, көз, құлақ сияқты соматизмдер арқылы қауымның қабылдауы, батасы, тыйымы, жоқтауы мен тілек-ниеті вербалданады. Соматикалық фразеологизмдердің ғұрыптық қолданысы олардың семантикасын тұрмыстық деңгейден көтеріп, дәстүрлі дүниетаныммен сабақтастырады. Тойбастар, сыңсу, бата, беташар, жоқтау, көңіл айту сияқты жанрларда дене мүшесіне қатысты тұрақты тіркестер адам мен қоғам, тірілер мен аруақтар, жеке тұлға мен қауым арасындағы байланысты білдіретін символдық құралға айналады.

Соматикалық фразеологизмдер тіл білімінде адамның дене мүшелері мен ағзаларына қатысты атаулар негізінде қалыптасқан, қимыл-әрекет, психологиялық күй және эмоциялық ахуалды бейнелейтін тұрақты тілдік бірліктер ретінде қарастырылады. Бұл бағыттағы зерттеулер соматизмдердің тек тілдік емес, танымдық және мәдени табиғатын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің семантикалық табиғатын жүйелі түрде қарастырған Р.Ә. Авакова фразеологиялық бірліктердің ішкі формасының қалыптасуын олардың уәждік негізімен байланыстыра

отырып, соматикалық фразеологизмдерді адамның анатомиялық атаулары мен қимыл-қозғалыстарына негізделген ең өнімді топтардың бірі ретінде көрсетеді [1]. Ғалым фразеологизмдердің мазмұны халықтың күнделікті өмір тәжірибесіне, сезіну мен қабылдау ерекшеліктеріне сүйеніп жасалатынын атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда, соматикалық фразеологизмдер адамның ішкі жан дүниесін, көңіл-күйін және әлеуметтік жағдайын бейнелеудің әмбебап құралы болып табылады.

Соматикалық фразеологизмдердің эмоциялық-экспрессивтік қырын айқындауда Г. Смағұлова еңбектері маңызды орын алады [2]. Ғалым фразеологизмдердің мағыналық құрылымында адамның көңіл-күйін, қайғысын, қуанышын, үрейін білдіретін соматикалық компоненттердің жиі ұшырасатынын көрсетіп, олардың фразеологиялық жүйедегі қызметін нақты мысалдар арқылы сипаттайды. Бұл зерттеулер соматикалық фразеологизмдердің фольклорлық мәтіндерде эмоциялық әсерді күшейтуші тілдік құрал ретінде қолданылатынын айқындайды.

Осы ретте, Р.Ә. Авакова және Г. Смағұлова еңбектерінде ұсынылған теориялық тұжырымдар соматикалық фразеологизмдерді қазақ фольклоры аясында кешенді қарастыруға ғылыми негіз болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің негізгі дереккөзін «Бабалар сөзі» көптомдығы: Әлпештеу фольклоры, Т.72, Үйлену ғұрып фольклоры, Т.90, Азалау ғұрып фольклоры, Т.91 құрайды. Фактологиялық материалдардан соматикалық компоненті бар фразеологиялық бірліктер тұтас іріктеу әдісі арқылы жинақталды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Соматикалық фразеологизмдердің мағынасы қазақ тілінің фразеологиялық сөздіктеріндегі (І. Кеңесбаев, Г. Смағұлова) түсіндірмелермен салыстырыла отырып талданды. Сонымен қатар соматизмдердің ғұрыптық мәтіндегі қызметін анықтау үшін функционалдық-стистикалық талдау жүргізілді. Ғұрып түрлері бойынша (әлпештеу – үйлену – азалау) соматикалық фразеологизмдердің семантикалық жүктемесі салыстырылып, олардың эмоциялық, әлеуметтік және тағдырлық қызметтері айқындалды. Зерттеу әдіснамалық тұрғыдан фольклортану, фразеология және этномәдени семантика тоғысында жүзеге асырылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ фольклорында, әсіресе отбасы ғұрыптарына қатысты жанрларда (жоктау, естірту, сыңсу, беташар, жар-жар) соматикалық фразеологизмдер ерекше жиілікпен кездеседі. Мұндай мәтіндерде бас, көз, жүрек, қабырға, қол, маңдай атауларына негізделген тұрақты тіркестер жеке адамның ішкі күйін ғана емес, ұжымдық эмоционалдық тәжірибені де бейнелейді. Бұл құбылыс соматикалық фразеологизмдердің фольклорда ғұрыптық мазмұнмен, дәстүрлі дүниетаныммен және эмоциялық ортақтықпен тығыз байланыста қолданылатынын көрсетеді [3, 106 б.].

Соматизмдер – адам дене мүшелеріне қатысты қалыптасқан фразеологиялық бірліктер – халықтың дүниетанымы мен менталитетін танудың маңызды тілдік көрсеткіші болып табылады. Мұндай тілдік бірліктер арқылы адам мен әлемнің арақатынасы, қоғамда орныққан құндылықтар жүйесі және мәдени басымдықтар айқындалады. Әртүрлі мәдениеттерде дене мүшелері тек физиологиялық нысан ретінде ғана емес, терең философиялық және әлеуметтік мәнге ие метафоралық таңба қызметін атқарады. Мәселен, адамгершілік пен эмоциялық құндылықтар алдыңғы қатарға шығатын мәдениеттерде жүрек, жан соматизмдері махаббат, адалдық, шынайылық ұғымдарымен тығыз байланыстырылады. Ал рационалдық ойлау мен ақыл-сананы жоғары бағалайтын мәдени кеңістікте бас соматизмі ақыл-парасаттың, саналы әрекеттің және ішкі бақылаудың символы ретінде орнығады. Осылайша соматикалық фразеологизмдер ұлттық сананың ерекшелігін айқындайтын мәдени-когнитивтік код ретінде қызмет етеді [4, 4 б.].

Қазақ тіліндегі *қабырға* соматизміне негізделген фразеологизмдер адамның ішкі жан күйзелісін, терең эмоциялық ахуалын бейнелеуде кең қолданылады. Г. Смағұлова құрастырған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «қабырғасы қайысу/сөгілу» фразеологизмдері «*жанына бату, қиналу, қатты қайғыру, жаны ашу*» мағыналарын білдіретін тұрақты тіркестер ретінде берілген [5, 197 б.]. Бұл анықтама қабырға соматизмі негізінде жасалған фразеологизмдердің семантикалық өзегінде физикалық ауырсыну емес, рухани-эмоциялық күйзеліс жатқанын көрсетеді.

Азалау ғұрып фольклорында қабырға соматизмі көбіне тікелей қайғы, қаза, ауыр рухани соққы мағынасында қолданылады. Мысалы:

«Қабырғасы сөгіліп,

Көзінен жас төгіліп...»[6, 146 б.].

Берілген мысалда *қабырғаның «сөгілуі»* адамның ішкі жан дүниесінің күйреуімен, көз жасының төгілуімен қатар беріледі. Мұнда соматикалық фразеологизм жоқтаудың эмоциялық өзегін күшейтіп, қайғының тереңдігін бейнелейді.

Сол сияқты:

«Байқаймын, қабырғасы қайысып тұр...»[6, 38 б.], – деген тіркесте де *қабырғаның «қайысуы»* қазаға байланысты туған ішкі жан азабын, рухани ауырлықты білдіреді. Азалау ғұрып фольклоры мәтіндерінде бұл фразеологизмдер көбіне өлім фактісімен тікелей байланысты болып, қайғының қайтымсыз, орны толмас сипатын танытады.

Ал үйлену ғұрпы фольклорында қабырға соматизмі бар фразеологизмдер басқа эмоциялық реңкте қолданылады. Мысалы:

«Әпкем үшін қабырғам,

Қайысады жар-жар-ау» [7, 110 б.], – деген жолдарда *қабырғаның «қайысуы»* өлімге емес, қыздың ұзатылуына байланысты туған қимастық, ішкі толқу, эмоционалдық ауыр сезімді білдіреді. Бұл жерде қайғы абсолютті емес, өтпелі ғұрып сипатта көрінеді [8, 26 б.].

Сол сияқты:

«Сынбасада қабырғам, сөгіледі жар-жар-ау...

Көздің жасы қойныма төгіледі жар-жар-ау...» [7, 106 б.]

Жар-жар мәтінінде *қабырға* соматизмі көз жасы, жылау мотивімен қатар беріліп, қимастықтан туған психологиялық күйзелісті көрсетеді. Мұнда қабырғаның *«сынбауы»* – үміттің, өмірдің жалғасуының белгісі болса, *«сөгілуі»* – ішкі жан толқынысының көрінісі ретінде жұмсалған.

Салыстырмалы түрде алғанда, азалау ғұрып фольклорында *қабырғасы қайысу/сөгілу* фразеологизмдері қайғының шегіне жеткен, қайтымсыз сипатын білдірсе, үйлену ғұрпында олар эмоционалдық қимастықты, өтпелі психологиялық ауырлықты бейнелейді. Осылайша бір ғана соматикалық фразеологизм әртүрлі ғұрыптық контексте әрқилы эмоциялық салмаққа ие болып, фольклорлық мәтіннің семантикалық құрылымын байытады. Бұл деректер қабырға соматизміне негізделген фразеологизмдердің қазақ фольклорында эмоциялық күйді жеткізудің әмбебап әрі бейнелі құралы екенін, олардың мағынасы ғұрыптың түріне, ситуациялық контекске қарай түрленіп отыратынын көрсетеді.

Қол соматизміне негізделген фразеологизмдер адамның әлеуметтік мінез-құлқын, психологиялық күйін және қарым-қатынас формаларын бейнелеуде өнімді қолданылады. І. Кеңесбаев құрастырған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *«қол қусырды»* фразеологизмі *«бағынды, еріксіз көнді»* [9, 345 б.] деген мағынада түсіндіріледі. Бұл анықтама аталған соматикалық фразеологизмнің семантикалық өзегінде әрекетсіздік емес, әлеуметтік мойынсыну, әдеп пен тәртіпке бағыну ұғымы жатқанын көрсетеді.

Отбасы ғұрып фольклорында, әсіресе беташар мәтіндерінде қол қусыру әрекеті маңызды символдық мәнге ие. Мысалы:

«Еңкейіп, қол қусырып иіліп тұр,

Қай-қалбыр тұрысыңнан етер гүман» [7, 293 б.]

Берілген мысалда келіннің қол қусырып, иіліп тұруы оның жаңа әлеуметтік ортаға кіргенін, үлкендер алдында әдеп сақтап, өз еркін шектеуге дайын екендігін білдіреді. Мұнда қол қусыру еріксіз бағыну емес, ғұрып талап ететін саналы мойынсыну ретінде көрінеді.

«Тынымсыз жүріп тірлікте,

Бал жинайтын арасың.

Қол қусырып отырмай,

Осы үйдің отын жағасың.

Жасатасын қатынас

Ағайын, жекжат арасын» [7, 290 б.].

«Көрген жан қолын қусырып,

Сәлем беріп бас ұрған» [7, 181 б.].

Мысалдарда *қол қусыру* сәлем беру әрекетімен қатар жұмсалып, келіннің үлкендерге құрмет көрсетуінің негізгі бейвербалды белгісі ретінде танылады. Бұл жерде соматикалық фразеологизм тек ішкі психологиялық күйді емес, нақты ғұрыптық қимылды білдіреді.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, күнделікті тілдік қолданыста қол қусырды фразеологизмі көбіне дәрменсіздік, амалсыздық реңкімен сипатталса, беташар ғұрпында оның мағынасы трансформацияланып, жағымды, нормативті сипатқа ие болады. Яғни фразеологизмнің семантикасы ғұрыптық контекст арқылы қайта уәжделеді: еріксіз көну емес, әлеуметтік тәртіпті қабылдау, отбасылық иерархияны мойындау мағынасы алдыңғы қатарға шығады. Қол қусыру соматизмі беташар мәтіндерінде келіннің жаңа әлеуметтік мәртебесін, мінез-құлқындағы ұстамдылықты, үлкенге құрмет көрсету нормасын бейнелейтін маңызды фразеологиялық және бейвербалды белгі ретінде қызмет атқарады. Бұл дерек соматикалық фразеологизмдердің отбасы ғұрып фольклорында тек эмоцияны ғана емес, әлеуметтік қатынастарды да бейнелейтін көпқабатты тілдік бірлік екенін дәлелдейді.

Жүрек соматизмі адамның эмоциялық, психологиялық күйін бейнелейтін ең белсенді фразеологиялық компоненттердің бірі болып табылады. І. Кеңесбаев құрастырған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *«жүрегі жарылды/жүрегі жарыла жаздады»* фразеологизмдері *«қатты қуанды, көңілденді»* [9, 299 б.] деген мағынада түсіндірілсе, *«жүрегіне дақ түсті»*, *«жүрегіне дерт (жара) түсті»*, *«жүректі дерт алды»* [9, 217 б.] тәрізді тіркестер қайғы, өкініш, күйзеліс семантикасын білдіреді. Бұл дерек жүрек соматизміне негізделген фразеологизмдердің семантикалық өрісі қарама-қарсы эмоциялық полюстерді қамтитынын көрсетеді.

Әлпештеу фольклорында жүрек соматизмі өмірдің басталуына, ұрпақтың дүниеге келуіне байланысты туған шексіз қуаныш пен шаттықты бейнелейді. Мысалы:

*«Сені туды дегенде,
Жарыла жаздады-ау жүрегім»* [10, 41 б.].

Қарастырылған мысалда жүректің *«жарыла жаздауы»* – қуаныштың шегіне жеткенін білдіретін бейнелі көрсеткіш. Мұнда жүрек физикалық мүше ретінде емес, эмоциялық күйдің орталығы ретінде танылып, позитивті сезімнің символына айналады.

Сол сияқты: *«Қуанып жан жүрегім қақ жарылып... Атқан соң маңдайымнан таң жарылып ...»* [10, 60 б.], – деген тіркесте жүрек қуаныштың сыртқа сыймай, тасқындаған күйін білдіреді. Әлпештеу фольклорында жүректің жарылуы қасірет емес, керісінше, өмірдің жалғасуы мен ұрпақ сабақтастығына байланысты туған ең жоғары эмоционалдық күйді бейнелейді.

Ал азалау ғұрып фольклорында жүрек соматизмі мүлде басқа семантикалық бағытта қолданылады. Мұнда ол қайғы, қаза, рухани күйзеліс ұғымдарымен тығыз байланысты. Мысалы:

*«Аузына халқы қараған,
Әділет сөзі тараған.
Құсадан кетті ашынып,*

Жүрекке түсіп жарасы»[6, 97 б.], – деген жолда жүрекке түскен «жара» – адам жанындағы орны толмас қасіреттің метафоралық көрінісі.

Бұл жерде жүрек – эмоционалдық соққыны қабылдаушы орталық ретінде бейнеленеді.

Сол сияқты:

«Жүрегіме дақ түсін,

Жасық пышақтай майрылды» [6, 129 б.], – деген мысалда дақ және жара бейнелері жүрек соматизмімен қабаттаса отырып, қайғының ұзақ сақталатын, өшпейтін сипатын көрсетеді. Ал, *«Су сепкендей басылды-ай... Жүрегімді дерт шалды...»* [6, 169 б.] тіркесі қайғының уақытша эмоция емес, адам болмысына терең сіңген психологиялық күй екенін аңғартады.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, әлпештеу фольклорында жүрек соматизмі өмірдің басталуына байланысты позитивті, экспрессивті қуаныштың белгісі болса, азалау фольклорында ол өмірдің үзілуімен байланысты терең қайғы мен рухани жараның символына айналады. Осылайша бір ғана соматикалық фразеологизм ғұрып түріне қарай семантикалық тұрғыдан екіжақты мағынада қолданылады.

Бұл деректер жүрек соматизміне негізделген фразеологизмдердің отбасы ғұрып фольклорында адамның өмірлік цикліндегі (туу – өлу) ең шеткі эмоциялық күйлерді бейнелейтін әмбебап тілдік құрал екенін дәлелдейді. Жүрек арқылы қуаныш пен қайғының тілдік репрезентациясы жасалып, фольклорлық мәтіннің эмоциялық-экспрессивтік әлеуеті күшейтіледі.

Қабақ соматизмі адамның ішкі психологиялық күйін, эмоциялық реакциясын және әлеуметтік қарым-қатынастағы ұстанымын білдіретін бейвербалды белгілерге негізделген фразеологиялық бірліктер қатарынан орын алады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *«қабағына қарады»* фразеологизмі *«райын байқады, жайын аңғарды, хал-жайын түсінді»* [9, 299 б.] деп түсіндіріліп, бұл тіркестің мағыналық өзегінде бақылау, сақтық және психологиялық сезімталдық ұғымдары жатқанын көрсетеді.

Отбасы ғұрып фольклорында қабақ соматизмі көбіне сөзбен айтылмайтын, бірақ қатынастың бағытын анықтайтын ішкі эмоциялық сигнал ретінде қолданылады. Әсіресе ата-ана мен бала, ене мен келін, жақын туыстар арасындағы қарым-қатынасты бейнелеуде қабағына қарау тіркесі ерекше мәнге ие.

«Айналайын жан анам,

Қабағыма қараған» [7, 149 б.], – деген жолдарда ананың бала көңілін қабақ қимылынан аңғара алатын, яғни сөзсіз түсінуге қабілетті тұлға ретіндегі бейнесі көрінеді. Мұнда қабақ соматизмі отбасы ішіндегі эмоционалдық жақындық пен іштей ұғынысудың көрсеткіші қызметін атқарады.

Ал қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде берілген *«қабағы жабылды/ түйілді/түнерді»* фразеологизмдері ызаға міну, ашулану, көңілдің суынуы мағыналарын білдіреді [9, 299 б.]. Бұл тіркестер отбасы ғұрып фольклорында көбіне эмоционалдық теңгерімнің бұзылуын, қарым-қатынастағы уақытша салқындықты танытады.

«Қабағын түйіп құржиып,

Ойнамай жүр менімен» [7, 228 б.], – деп берілген жолдарда қабақтың

түйілуі – ашық жанжал емес, бірақ іштей реніштің, көңілдің қалғанының белгісі, қабақ қимылы арқылы психологиялық дистанция, эмоциялық алшақтау бейнеленеді.

Соматикалық фразеологизмдер жүйесінде қабақ соматизмі қол немесе жүрек сияқты тікелей әрекет пен сезімді емес, сол әрекет пен сезімнің сыртқы көрінісін білдіреді. Осы ерекшелігімен қабақ фразеологизмдері отбасы ғұрып фольклорында реттеуші қызмет атқарады: ол қарым-қатынастың бағытын, рұқсат етілген немесе тыйым салынған мінез-құлық шегін ишара арқылы айқындайды.

Осылайша қабақ соматизміне негізделген фразеологизмдер отбасы ғұрып фольклорында адамның ішкі эмоциялық күйін ашық жарияламай, ым-ишарат арқылы жеткізетін нәзік тілдік тетік ретінде көрінеді. Олар фольклорлық мәтіннің психологиялық тереңдігін арттырып, отбасы ішіндегі эмоциялық байланыстарды бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Бұл құбылыс соматикалық фразеологизмдердің тек бейнелілік емес, әлеуметтік-психологиялық мәні бар тілдік бірліктер екенін дәлелдейді.

Құлақ соматизміне негізделген фразеологизмдер адамның тыңдау, қабылдау, есту арқылы тану үдерісін ғана емес, әлеуметтік және моральдық бағдарды айқындайтын маңызды тілдік құрал ретінде көрінеді. Сөздікте *«құлағын түрді/салды/тосты/тікті/қойды»* тіркестері *«көңіл қойып тыңдады, зейін салды, елегізі тыңдады, айтылғанды жадында сақтады»* [9, 360 б.] деген мағынада түсіндіріледі. Бұл анықтама құлақ соматизмі негізіндегі фразеологизмдердің семантикалық өзегінде қабылдау мен іштей мойындау ұғымдары жатқанын көрсетеді.

Отбасы ғұрып фольклорында, әсіресе беташар, өсиет, бата, ескертпе сипатындағы мәтіндерде *құлақ салу/құлақ қою* фразеологизмдері ерекше жиілікпен қолданылады. Мысалы:

«Тыңдаңыз бұл сөзімді құлақ салып» [7, 95 б.], *«Тыңдасаң құлақ қойып ілтипатқа»* [7, 100 б.], *«Құлағың сал да, сөз тыңда...»* [7, 172 б.] мысалдарында құлақ соматизмі тек есту әрекетін емес, үлкеннің сөзін қабылдау, ғұрыптық нұсқауды орындауға дайын болу мағынасында жұмсалады. Бұл контексте құлақ салу – әлеуметтік тәртіпті мойындаудың тілдік белгісі.

Беташар мәтіндерінде құлақ соматизмі келінге бағытталған өсиеттік, тәрбиелік мазмұнмен тығыз байланысады:

«Болмасын араңызда бет тырнасу..

Бұзыққа құлақ салма былай десін..

Келінжан, қабағыңды шытып тұрма...» [7, 209 б.].

«Баршаға өзің пендесің

Құлағыңды салып тұр...» [7, 165 б.].

«Әзіл – шыны аралас,

Барлығына құлақ ас» [7, 260 б.].

Қарастырылған мысалдарда *«құлақ салма бұзыққа», «құлағыңды салып тұр»* сияқты тіркестер келіннің тек әрекетін ғана емес, есту арқылы дұрыс пен бұрысты айыра білуін талап етеді. Мұнда құлақ соматизмі

келіннің моральдық бағдарын реттейтін тетік ретінде қызмет атқарады.

Азалау ғұрып фольклорында құлақ сал тіркесі ұжымға, ел-жұртқа бағытталған үндеу сипатына ие болады:

*«Қара да күтпей қаражсал,
Мұнымды айтам құлақ сал»* [6, 86 б.].

«Ел жұртым құлақ сал,

Бұлбұлым кетті сайраған» [6, 108 б.]. Бұл мысалда құлақ салу – қайғыны ортақтасу, естіруге назар аудару, ұжымдық эмоцияға қосылу мағынасын білдіреді. Яғни құлақ соматизмі жеке емес, қауымдық қабылдауды бейнелейді.

Ал *құлағының құрышы қану* фразеологизміне сөздікте *«рахаттанып тыңдау, рухани демалу»* деген түсінік береді [5, 241 б.].

*«Құлақтың құрышы жоқ қанатұғын,
Жыршыңыз осымен сөзін қойды»* [7, 254 б.].

Берілген жолдарда бұл тіркес тыңдаушы мен орындаушы арасындағы эстетикалық байланысқа негізделеді. Мұнда құлақ соматизмі ғұрыптық емес, бірақ фольклорлық коммуникацияның көркемдік сапасын айқындайтын құрал ретінде көрінеді.

Жалпы алғанда, құлақ соматизмі отбасы ғұрып фольклорында талдауға алынған материалдарда үш түрлі қызмет атқарады:

1. тәрбиелік-регулятивтік (үлкеннің сөзін тыңдау, өсиет қабылдау);
2. әлеуметтік-коммуникативтік (қауымға үндеу, ортақ эмоцияға қосылу);
3. эстетикалық-қабылдаушы (жырды рахаттанып тыңдау).

Осы қызметтер арқылы құлақ соматизмі адамның мінез-құлқын, моральдық бағдарын және фольклорлық мәтінмен байланыс формасын айқындайтын көпқабатты соматикалық фразеологизм ретінде танылады.

Бас соматизмі адамның тағдырын, әлеуметтік жағдайын және өмірлік кезеңдердегі өзгерістерді бейнелейтін ең көне әрі семантикалық тұрғыдан кең фразеологиялық компоненттердің бірі болып табылады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *«басына бұлт айналды»*, *«басына қайғы түсті»*, *«басына екіталай күн туды»* тәрізді фразеологизмдер қауіп-қатерге ұшырау, ауыр жағдайға тап болу, тағдыр тауқыметін көру мағыналарында түсіндіріледі. [9,1016.]. Бұл анықтамалар бас соматизмінің семантикалық өзегінде жеке адамның бүкіл болмысын қамтитын тағдырлық жүк ұғымы жатқанын көрсетеді.

Үйлену ғұрып фольклорында бас соматизмі көбіне өтпелі кезеңмен, яғни қыздың бұрынғы әлеуметтік мәртебесінен айырылып, жаңа өмірге қадам басу сәтімен байланысты қолданылады.

Сыңсу жырындағы *«Басыма түсті мұңшылық...»* [7, 126 б.] жолдары мұңшылық қазаға емес, қоштасуға, ата-ана үйінен кетуге байланысты туған ішкі толғанысты білдіреді. Сол сияқты:

Сол сияқты, *«Басымнан өтіп дәурен барасың-ай...»* [7, 133 б.] тіркесте де бас соматизмі өткен өмір кезеңімен, артта қалған дәуренмен

сабақтасып, өмірдің бір белесінің жабылғанын ишаралайды. Бұл контексте бас – түпкілікті үзілу емес, жаңа өмірге өту алдындағы психологиялық шекараның белгісі.

Ал азалау ғұрып фольклорында бас соматизмі қайтымсыз қаза, тағдырдың ең ауыр соққысымен тікелей байланысты.

«Басыма түсті қиын іс», «Басыма қайғы салдырдым», «Құдай басқа салған соң» тәрізді тіркестер [6, 114 б.] адамның өміріндегі орны толмас жоғалтуды, тағдырдың еріксіз жүгін білдіреді. Мұнда бас соматизмі жеке адамның ғана емес, бүкіл әулеттің, қауымның қайғысын арқалаған символдық нүктеге айналады.

Бабалар сөзінің 91-томдағы жоқтау мәтіндерінде бас соматизмі көбіне көз жасы, жылау, дүниенің тарылуы сияқты бейнелермен қатар жүреді:

«Қаралы өлім, сын сағат

Басыма түсті-ау қиын іс» [6, 121 б.].

«Бір жылға жетпей айрылдым,

Қайғың кетпес басымнан»[6, 155 б.].

«Әкешім өтіп дүниеден

Басыма түсті қиын іс»[6, 167 б.].

«Жер бауыры суық-ты,

Басыма түсті қиын іс.

Бек буайын белімді...» [6, 158 б.].

«Науқастың болмай амалы,

Күн туды басқа қаралы.

Жан анамнан айрылып,

Басыма түсті қайғы – шер» [6, 82 б.].

«Құдай басқа салған соң,

«Көзден жас келді ағылып,

Кең дүние тарылды...» [6, 114 б.].

Берілген мысалдарда *бас* – қайғының орны емес, қайғы қонатын кеңістік ретінде ұғынылады. Яғни қайғы адамды толықтай қамтып, оның бүкіл болмысын өзгертеді.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, үйлену ғұрып фольклорында басына түсу фразеологизмдері өтпелі, уақытша психологиялық ауырлықты білдірсе, азалау ғұрпында олар қайтымсыз, тағдырлық күйзелісті сипаттайды. Бірінде бас жаңа өмірге қадам басу алдындағы шекаралық нүкте болса, екіншісінде – өмірдің өзегін шайқалтқан ауыр соққының символы [11, 86 б.].

Осы ретте бас соматизмі отбасы ғұрып фольклорында өмірлік циклдің (үйлену – өлім) әртүрлі кезеңдерін бейнелейтін әмбебап фразеологиялық құрал ретінде көрінеді. Ол адамның әлеуметтік мәртебесінің өзгеруін, психологиялық күйзелісін және тағдырлық бетбұрыстарды жинақтап көрсетіп, соматикалық фразеологизмдердің фольклорлық мәтіндегі реттеуші әрі мәнқұраушы қызметін айқын дәлелдейді.

Көз соматизмі адамның эмоциялық күйін, танымдық қабылдауын және әлеуметтік бағамын бейнелейтін аса өнімді фразеологиялық компоненттердің бірі болып табылады. Қазақ тілінің фразеологиялық

сөздігінде «*көзі көл жасқа толды*» тіркесі «*қайғымен зар еңіру, қатты жылау*» мағынасында түсіндірілсе [9, 261б.], «*көз тікті*», «*көз алдына келді*» сияқты фразеологизмдер адамның назар аудару, ой жүгірту, елестету үдерістерін білдіреді [9, 259 б.]. Бұл анықтамалар көз соматизмінің семантикалық өрісі тек жылау әрекетімен шектелмей, қабылдау мен сана процестерін де қамтитынын көрсетеді.

Әлпештеу фольклорында көз соматизмі баланың немесе жақын адамның жай-күйін алаңдаушылықпен бақылау, іштей толғану мағынасында жұмсалады.

«Жас алыпсың көзіңе,

Не болды екен өзіңе?» [10, 68 б.], – деген жолдарда көздегі жас қайғының шегін емес, нәзік алаңдаушылықты, жанашырлықты білдіреді. Сол сияқты, «*Көз алдыма келеді сол тұрағым...*» [10, 55 б.] тіркесінде көз соматизмінің танымдық қызметін айқындап, сағыныш пен еске алу сезімін бейнелейді. Мұнда көз – жылаудың емес, елестетудің құралы.

Үйлену ғұрып фольклорында көз соматизмі екі бағытта көрінеді. Біріншіден, қоштасуға байланысты туған жас арқылы ішкі толқыныс білдіріледі:

«Көзіңнен жасын көл етіп төксін әкем,

Кіндік кесіп, кір жуған туған жерім ...» [7, 123 б.].

Екіншіден, көз тігу фразеологизмі әлеуметтік бағалау, бақылау мағынасында қолданылады:

«О, әлеумет, көз тігіп,

Мынау тұрған келіннің

Сәлемін еткен көріңіз.

Көңілінен шығып, іс етсең

Қабыл болар батасы

Келін келді дегенде

Көкке жеткен төбесі» [7, 248 б.].

Бұл контексте көз соматизмі келіннің мінез-құлқын, әдептілігін көпшілік алдында сынау, бағалау құралына айналады. Яғни, көз – тек эмоция емес, әлеуметтік назардың символы.

Азалау ғұрып фольклорында көз соматизмі ең алдымен қайғы мен қасіреттің көрнекі белгісі ретінде көрінеді. Мысалы:

«Кеттің, әкем, кеттің-ау,

Көзімнің жасын төктің-ау.

Жел ұшырған қаңбақтай,

Бұл дүниеден өттің-ау.

Кең дүниеге симадың,

Артыңда қалды жиганың» [6, 35 б.].

«Алтын ерден қос кетті,

Төгіліп көзден жас кетті» [6, 75 б.].

«Есіктің алды тобылғы,

Көзден жасым төгілді.

Соңына түскен дұшпаның,

Өлтіріп көңілі тынды ма-ай» [6, 84 б.].

*«Жолдасымды ойласам,
Тоқтамайды көз жасы.
Жасым келмей отызға,
Басыма қайғы түсуін»* [6, 99 б.].

«Көзімнің жасын төктің-ау», «Төгіліп көзден жас кетті», «Көзімнің жасы сорғалар» сияқты тіркестер [6,130 б.] қайғының үздіксіздігін, адам болмысын түгел қамтыған күйзелісті білдіреді. Мұнда көз жылаудың физиологиялық көрінісі емес, ішкі жан жарасының сыртқы нышанына айналады.

Сонымен қатар азалау мәтіндерінде көз алдына келу/көз алдынан кетпеу фразеологизмдері ерекше жиілікпен ұшырасады:

*«Көз алдымнан кетпейді
Сәуле шашып жарқылдап»* [6, 80 б.].

Бұл тіркестер көз соматизмінің танымдық-функционалдық қырын көрсетіп, қайғының естелік арқылы қайта-қайта жаңғыруын бейнелейді. Яғни мұнда көз – тек жылаудың емес, жоғалтуды санада ұстап тұрудың тетігі.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, әлпештеу фольклорында көз соматизмі алаңдаушылық пен мейірімді, үйлену ғұрпында – қоштасу мен әлеуметтік бағалауды, ал азалау фольклорында – терең қайғы мен естелікке байланған психологиялық күйзелісті білдіреді.

Маңдай соматизмі фразеологиялық жүйеде адамның өмір жолын, еңбектік тәжірибесін және тағдырлық жазмышын бейнелейтін күрделі семантикалық өріске ие. Сөздікте «*маңдай тер*» тіркесі «адал еңбек, сіңген бейнет» мағынасында түсіндірілсе [9, 387 б.], «*сорлы бас, сор маңдай*» фразеологизмдері бақытсыздық, жазмыштың ауырлығы ұғымдарын білдіреді [9, 464 б.]. Бұл деректер маңдай соматизмінің екі түрлі, бірақ өзара байланысты семантикалық бағытта – еңбек және тағдыр ұғымдарымен сабақтасып қолданылатынын көрсетеді.

Үйлену ғұрып фольклорында маңдай соматизмі көбіне еңбек пен күш-қайратқа қатысты қолданылады:

«Маңдай терім төгіліп,

Көмей етім сөгіліп...» [7, 192 б.], – деген жолдарда маңдай тер адал еңбектің, тынымсыз әрекеттің белгісі ретінде көрінеді. Бұл контексте маңдай адамға жүктелген жауапкершілікті, жаңа өмірге дайындықты және отбасы құру жолындағы еңбекке әзірлікті бейнелейді. Яғни үйлену ғұрпында маңдай – әрекет пен қажырлықтың символы.

Ал азалау ғұрып фольклорында маңдай соматизмі мүлде басқа семантикалық өрісте көрінеді. Мұнда ол тағдырдың ауыр соққысын, бақытсыздықты білдіреді:

*«Жетім қалып жылатқан,
Маңдайдағы қалың сор»* [6, 65 б.].

*«Зарлы боп туған мен байқұс,
Маңдайыма сор қалың»* [6, 112 б.].

*«Маңдайда сорым қалың-ды...
Дүниеден сапар шектіңіз...»* [6,156 б.].

Бұл мысалдарда маңдай адамның пешенесіне жазылған қайғының орны, тағдырлық жүктің шоғырланған нүктесі ретінде ұғынылады. Мұнда маңдай – еңбекке емес, жазмышқа байланысты бейнелік тірек.

Салыстырмалы тұрғыда, үйлену ғұрып фольклорында маңдай соматизмі болашаққа бағытталған әрекетті, адал еңбекті, әлеуметтік жауапкершілікті білдірсе, азалау фольклорында ол өткен өмірдің ауыр салмағын, орны толмас жоғалтуды және тағдырдың қаталдығын танытады. Бір жағдайда маңдай тер – өмірді алға сүйрейтін күштің белгісі болса, екінші жағдайда сор маңдай – адам еркінен тыс берілген жазмыштың символы. Отбасы ғұрып фольклорында адамның өмірлік жолын екі шеткі нүктеде – еңбек арқылы қалыптасу және тағдыр арқылы күйреу жағдайында бейнелейтін әмбебап фразеологиялық құрал ретінде көрінеді. Бұл құбылыс соматикалық фразеологизмдердің фольклорлық мәтінде адамның әлеуметтік тәжірибесі мен экзистенциялық күйін қатар танытатын көпқабатты мәнге ие екенін айқын дәлелдейді.

Кесте 1. Отбасы ғұрып фольклоры негізінде қарастырылған соматикалық фразеологизмдердің ғұрыптық және семантикалық жіктелімі

Соматизм	Негізгі фразеологизмдер (ҚТФС)	Ғұрыптық контекст	Семантикалық өзек	Фольклорлық қызметі
ҚҰЛАҚ	құлақ салу, құлақ қою, құлағын түрді	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Тыңдау, қабылдау, мойындау	Тәрбиелік, директивті, қауымдық коммуникация
БАС	басына түсті, басына бұлт төнді, басынан өтті	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Тағдыр, ауыртпалық, өтпелі күй	Өтпелі кезеңді белгілеу, тағдырлық жүк
ҚАБЫРҒА	қабырғасы қайысты, қабырғасы сөгіліп	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Ішкі жан күйзелісі	Терең қайғыны бейнелеу, эмоциялық экспрессия
ЖҮРЕК	жүрегі жарылды, жүрегіне дақ түсті, жүрегін дерт алды	Әлпештеу фольклоры (Т.72) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Сезім, рухани жара	Эмоцияны шоғырландыру, ішкі әлемді ашу
ҚОЛ	қол қусырды	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90)	Бағыну, көмек, иерархия	Әлеуметтік мәртебені бекіту
КӨЗ	көз жасы төгілді, көз тікті, көз алдына келді	Әлпештеу фольклоры (Т.72) Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Қайғы, бақылау, еске алу	Эмоциялық, танымдық, әлеуметтік бағалау
ҚАБАҚ	қабағына қарады, қабағы түйілді	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90)	Ризашылық / наразылық	Бейвербалды реттеу, психологиялық бақылау

Ескерту – Автормен құрастырылған

Ұсынылған кесте қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдердің жүйелі әрі функционалдық сипатын айқын көрсетеді. Кесте деректері соматизмдердің кездейсоқ бейнелік құрал емес, ғұрыптық мәтіннің семантикалық өзегін қалыптастыратын құрылымдық элементтер екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Мақалада қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдер алғаш рет өмірлік циклдің (туу – ер жету/үйлену – өлу) тұтастығына сәйкес жүйелі түрде қарастырылып, олардың ғұрыптық контексте тәуелді семантикалық түрленуі мен функционалдық қызметі кешенді түрде айқындалды. Соматикалық фразеологизмдердің ғұрыптық мәтінде жеке эмоцияны емес, қауымдық психологиялық күйді, әлеуметтік иерархияны және тағдырлық түсініктерді вербалдандыратын мәдени-семиотикалық код ретіндегі қызметі нақты мәтіндік деректер негізінде дәлелденді. Бір соматикалық фразеологиялық бірліктің әртүрлі ғұрып түрлерінде (әлпештеу, үйлену, азалау) әрқилы эмоциялық және символдық жүк арқалайтыны А. ван Геннептің өтпелі ғұрыптар теориясымен сабақтастырыла отырып айқындалып, соматизмдердің қазақ фольклорындағы шекаралық кезеңдерді белгілеуші семиотикалық тетік екені көрсетілді.

Бұл жүйе ұлттық дүниетанымға тән маңызды ұстанымды – адамның өмірі тек жеке тәжірибе емес, қауымдық, әулеттік мәнге ие құбылыс екенін көрсетеді. Соматикалық фразеологизмдер арқылы адамның ішкі күйі жекелей емес, ұжымдық санаға ортақ образдар арқылы беріледі. Қайғы – тек бір адамның емес, бүкіл әулеттің күйі; қуаныш – ортақ шаттық; тәртіп пен әдеп – жеке мінез емес, әлеуметтік норма ретінде танылады. Сонымен қатар соматикалық фразеологизмдер ұлттық дүниетанымдағы сөзден гөрі ишараға, тікелей нұсқаудан гөрі бейнелі меңзеуге негізделген мәдени коммуникацияны айқындайды. Қабаққа қарау, қол қусыру, көз тігу, құлақ салу сияқты тіркестер қазақ қоғамында мінез-құлықты реттеудің вербалды-бейвербалды тетіктерінің терең орныққанын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 158 б.

[2] Смағұлова Г. Фразеологизмдердің семантикалық категориялары. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 178 б.

[3] Варламов А.Н. Фразеологизмы в эвенкийском фольклоре, отражающие законы родового общества // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2023. – №2(43). С. 104–114. DOI:10.25693/ SVGV.2023.43.2.008

[4] Атаева О.Р., Дурдыев Р.М. Соматические фразеологизмы как отражение менталитета и культурных особенностей народа // Наука и мировоззрение. – 2025. – №34. <https://cyberleninka.ru/article/n/somaticheskie-frazeologizmy-kak-otrazhenie-mentaliteta-i-kulturnyh-osobennostey-naroda>

- [5] Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 398 б.
- [6] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 91: Ғұрыптық фольклор: Мұң-шер өлеңдері. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.
- [7] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 90: Ғұрыптық фольклор. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.
- [8] Ван Геннеп А. Обряды перехода. – М.: Восточная литература, 2002. – 198 с.
- [9] Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
- [10] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.72: Балалар фольклоры. – Астана: Фолиант, 2011.– 440 б.
- [11] Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component *бас* / head in dictionaries of different-structure languages (based on the material of kazakh and english). // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL». Series «Philological sciences».– 2025. – No. 1 (76). – P.83-93. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.006>

REFERENCES

- [1] Avakova R.Ä. Frazеologialyq semantika [Phraseological semantics] – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 158 b. [in Kaz.]
- [2] Smağūlova G. Frazеologizmderdіñ semantikalyq kategorialary [Semantic categories of phraseologisms] – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 178 b. [in Kaz.]
- [3] Varlamov A.N. Frazеologizmy v evenkiiskom fol'klore, otrazhayushchie zakony rodovogo obshchestva [Idioms in Evenk Folklore, Reflecting the Laws of Tribal Society] Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik. – 2023. – №2 (43). S. 104–114. DOI:10.25693/ SVGV.2023.43.2.008 [in Rus.]
- [4] Ataeva O.R., Durdyev R.M. Somaticheskie frazeologizmy kak otrazhenie mentaliteta i kùlturnyh osobenostei naroda [Somatic phraseologisms as a reflection of the mentality and cultural characteristics of the people] Nauka i mirovozzrenie. – 2025. – №34. <https://cyberleninka.ru/article/n/somaticheskie-frazeologizmy-kak-otrazhenie-mentaliteta-i-kulturnyh-osobennostey-naroda> [in Rus.]
- [5] Smağūlova G. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 398 b. [in Kaz.]
- [6] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T. 91: Ğüryptyq fölklor: Mūñ-şer öleñderı. – Astana: Foliant, 2013. – 432 b. [in Kaz.]
- [7] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T. 90: Ğüryptyq fölklor. – Astana: Foliant, 2012. – 432 b. [in Kaz.]
- [8] Van Gennep A. Obrädy perehoda [Rites of passage] – M.: Vostochnaia literatura, 2002. –198 s. [in Rus.]
- [9] Keñesbaev I.K. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Ğylym, 1977. – 712 b. [in Kaz.]

[10] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T.72: Balalar föklory. – Astana: Foliant, 2011. – 440 b. [in Kaz.]

[11] Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component бас / head in dictionaries of different-structure languages (based on the material of kazakh and english). // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL». Series «Philological sciences». – 2025. – No. 1 (76). – Pp.83-93. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.006>

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В СЕМЕЙНО-ОБРЯДОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ: РИТУАЛ И СЕМАНТИКА

*Мұратқызы М.¹, Дуранлы М.², Алтыбаева А.Б.³, Акдаулетова Ж.А.⁴

*^{1,3,4} Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы

²Институт исследования тюркского мира, Егейский университет
Измир, Турция

Аннотация. В данной исследовательской работе всесторонне рассматриваются семантические и функциональные особенности соматической фразеологии в казахском семейно-обрядовом фольклоре с этнолингвистической точки зрения. Семейно-обрядовый фольклор является важной составляющей духовной культуры, формирующейся в связи с традиционными обрядами, регулирующими жизненный цикл человека (рождение, брак, смерть). Соматическая фразеология, используемая в этих текстах, рассматривается как важный лингвистический инструмент, отражающий не только внутреннее эмоциональное состояние человека, но и коллективное мировоззрение, социальные отношения и традиционные нормы поведения.

Цель исследования – определить семантическую нагрузку соматических фразеологизмов в казахском семейно-обрядовом фольклоре, их семантическую трансформацию в зависимости от обрядового контекста и их функциональную функцию в фольклорном тексте. Объектом исследования стало использование устойчивых фраз, основанных на названиях частей человеческого тела, в контексте семейно-обрядового фольклора.

Источником исследования являются материалы многотомного издания «Бабалар сөзі»: обрядовый фольклор рождения (том 72), фольклор брачного союза (том 90) и погребально-поминальный фольклор (том 91). При анализе материалов использовались методы целостного выборочного анализа, описательного, сравнительно-семантического и контекстуального анализа.

Исследование показало, что фразеологические единицы, основанные на соматизмах несут различную семантическую нагрузку в ритуальных текстах. В обрядовом фольклоре рождения соматизмы сердца и глаза выражают эмоциональные состояния, такие как радость, доброта и тревога, связанные с началом жизни, в то время как в фольклоре брачного союза соматизмы руки, века, уха, головы и лба отражают изменения социального

статуса, иерархических отношений и поведенческих норм. В погребально-поминальном фольклоре соматизмы глаза, сердца, ребер, головы и лба выступают в качестве образных языковых средств, выражающих глубокую психологическую природу горя, духовного смятения и представлений о судьбе.

Результаты исследования показывают, что соматическая фразеология служит культурным и семиотическим кодом в казахском семейно-обрядовом фольклоре, отмечая пограничные этапы жизненного цикла. Это явление объясняется с точки зрения теории переходных ритуалов, и выявляется, что соматическая фразеология является важным языковым представителем национального мировоззрения. Научная значимость результатов исследования определяется тем, что они служат основой для всестороннего анализа казахской фразеологии в фольклорном и этнокультурном контексте, а практическая значимость — возможностью их применения в исследованиях в области этнолингвистики, фольклора и языковой культуры.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, соматическая, фразеология, семейно-обрядовый фольклор, национальное мировоззрение, жизненный цикл, семантика, обряды перехода

SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN FAMILY-RITUAL FOLKLORE: RITUAL AND SEMANTICS

*Muratkyzy M.¹, Дуранлы М.², Altybayeva A.B.³, Akdauletova Zh.A.⁴

*^{1,3,4}Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

²Institute for Turkish World Studies, Ege University, Izmir, Turkey

Abstract. This research paper comprehensively examines the semantic and functional features of somatic phraseology in Kazakh family-ritual folklore from an ethnolinguistic perspective. Family-ritual folklore is an important component of spiritual culture, formed in connection with traditional rites regulating the human life cycle. The somatic phraseology used in these texts is considered an important linguistic tool, reflecting not only a person's internal emotional state but also a collective worldview, social relations, and traditional norms of behavior.

The aim of this study is to determine the semantic content of somatic phraseological units in Kazakh family-ritual folklore, their semantic transformation depending on the ritual context, and their functional function in folklore texts. The object of the study was the use of set phrases based on the names of human body parts in the context of family-ritual folklore.

The study draws on materials from the multi-volume publication “Babalar Sozi”: ritual folklore of birth (volume 72), folklore of marriage (volume 90), and funeral and memorial folklore (volume 91). The analysis utilized methods of holistic sample analysis, descriptive, comparative-semantic, and contextual analysis.

The study revealed that phraseological units based on somatisms carry different semantic loads in ritual texts. In ritual birth folklore, somatisms of

the heart and eye express emotional states such as joy, kindness, and anxiety associated with the beginning of life, while in marriage folklore, somatisms of the hand, eyelid, ear, head, and forehead reflect changes in social status, hierarchical relationships, and behavioral norms.

The study's results demonstrate that somatic phraseology serves as a cultural and semiotic code in Kazakh family-ritual folklore, marking transitional stages in the life cycle. This phenomenon is explained within the framework of the theory of transitional rituals, revealing that somatic phraseology is an important linguistic representation of the national worldview. The scientific significance of the study's findings lies in their ability to serve as the basis for a comprehensive analysis of Kazakh phraseology in folkloric and ethnocultural contexts, while their practical significance lies in their potential application in research in the fields of ethnolinguistics, folklore, and linguistic culture.

Keywords: ritual folklore, somatic, phraseology, family-ritual folklore, national worldview, life cycle, semantics, rites of passage

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұратқызы Мира – философия докторы PhD, филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-4210-4716>, e-mail: muratkyzymira434@gmail.com

Дуранлы Муваффақ – филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркі әлемі институты, Егей университеті, Измир, Түркия, <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>, e-mail: m_duranli@hotmail.com

Алтыбаева Акжан Бахитжановна – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-2460-5801>, e-mail: akgan1975@mail.ru

Ақдаулетова Жанар Ашимовна - филология магистрі, филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0006-0578-2285>, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

Информация об авторах:

Мұратқызы Мира – доктор философии PhD, старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4210-4716>, e-mail: muratkyzymira434@gmail.com

Дуранлы Муваффақ – доктор филологических наук, профессор, институт исследования тюркского мира, Егейский университет, Измир, Турция, <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>, e-mail: m_duranli@hotmail.com

Алтыбаева Акжан Бахитжановна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-2460-5801>, e-mail: akgan1975@mail.ru

Акдаулетова Жанар Ашимовна – магистр филологии, старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0006-0578-2285>, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

Information about the authors:

Muratkyzy Mira – doctor of philosophy (PhD), senior lecturer of the Department of philology and practical linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4210-4716>, e-mail: muratkyzymira434@gmail.com

Duranli Muvaffak – Doctor of Philological Sciences, Professor, Institute for Turkish World Studies, Ege University, Izmir, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>, e-mail: m_duranli@hotmail.com

Altybayeva Akzhan Bakitzhanovna – Master of Humanitarian Sciences, senior lecturer of the Department of philology and practical linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-2460-5801> e-mail: akgan1975@mail.ru

Akdauletova Zhanar Ashimovna – Master of Philology, senior lecturer of the Department of philology and practical linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-0578-2285>, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru